

AFSONALARNING JANR XUSUSIYATLARI

REJA:

1. Sof mifologik afsonalar
2. Tarixiy voqea-hodisalarni izohlovchi afsonalar
3. Mahalliy hududlardagi geografik nomlar bilan bog‘liq afsonalar.

Tayanch so‘z va birikmalar: afsona, kosmogonik afsona, tarixiy afsona

Afsona fors tilidan olingan bo‘lib (افسانه) ma’no mohiyatida ikki tushuncha yetakchilik qiladi: 1 - biror voqeani, lavhani hikoya qilish; 2 - bu hikoya uydirma, to‘qimalardan iborat bo‘lishi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida so‘zning bir necha ma’nolari ko‘rsatilgan: “afsona bo‘lmoq”, “afsona to‘qimoq”, “afsonaviy” va boshqalar. Lekin asosiy ma’no tafakkur fantaziyasi bilan bog‘liq bo‘lib, aql bovar qilmaydigan uydirma voqealarni hikoya qilish va shu bilan shuhratga ega bo‘lish tushunchasi yetakchilik qiladi. Afsona diffuzion jarayonda mif tarkibida paydo bo‘lgan, keyinchalik alohida janr sifatida ajralib chiqqan xalq og‘zaki ijodidagi birinchi mustaqil epik tur namunasi hisoblanadi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida avvalgi sahifalarimizda esga olingan “caw” so‘ziga murojaat qilamiz:

caw - otalar so‘zi. cawda mundag‘ kelir - otalar so‘zida shungdog‘ keladi.

caw - qissa. Qadimgi voqealardan xabar berish.

caw - hikoya. Biror voqeani aytib berish.

caw - risola, xat, kichik kitobcha.

caw - so‘z, nutq.

caw - ilgarigi xabarlar, yangiliklarni yetkazuvchi.

Bu janrga mansub asarlar fikriy, g‘oyaviy ozuqani miflardan olgani uchun hayotning, insonning,, osmon jismlarining paydo bo‘lishi haqida ham hikoya qilish an‘anasini saqlab qolgan. Ehtimol, shuning uchun ham afsonalarda diniy voqea-hodisalar tavsifi ko‘proq uchraydi. Xalq og‘zaki ijodining xos xususiyatlarida qayd

etilgan shartlilik belgisi afsonalarga ham xosdir. Afsona aytuvchi shaxs o'z hikoyasi qaysi mavzu va qaysi yo'nalishda bolishidan qat'i nazar aks ettirilayotgan lavhaga tinglovchining to'liq ishonishini xohlagan. Aytilayotgan xabardagi ayrim aniq ma'lumotlar esa muhokama qilish ortiqcha ekanini tasdiqlagan. Afsonalar og'zaki ijodimizdagi eng ommaviy janrlardan biridir. Ifodadagi soddalik, voqealar sonining cheklanganligi, an'anaviy qism (boshlama)ning, yakuniy qismning mavjud emasligi, aytuvchidan maxsus tayyorgarlik va mahoratning talab etilmasligi bu janrdagi asarlar ijrosini osonlashtiradi. Hikoya qilish jarayonida alohida estetik ehtirosni inkor etadi. Shuning uchun afsonalami istagan har bir millat vakili aytishi mumkin. Afsonalar mazmunidagi eng qadimgi uydirma hodisalar, muayyan hudud nomini izohlovchi toponimik ma'lumotlar beriladi. "Kuygan yor", "Ellik paysa", "Tuya cho'kdi", "Oshoba", "Qonqus" kabi namunalar ana shunday mavzulami o'zida aks ettiradi. Folklor ekspeditsiyasi davomida deyarli har bir qishloq, buloq, tepalik, suv manbalari haqida hayratomuz afsonalami yozib olish imkoniyatiga ega bo'lganmiz. Ertaklardan farqli o'laroq ularda syujet tizimining barqarorligi kuzatilmaydi. Ulaming mavzu yo'nalishini uchga bo'lib tahlil qilish mumkin:

1. Sof mifologik afsonalar.
2. Tarixiy voqea-hodisalami izohlovchi afsonalar.
3. Mahalliy hududlardagi geografik nomlar bilan bog'liq afsonalar.

Hazrat Xizr, Er Xubbi, Odami Od, Ilyos nomlari bilan bog'liq afsonalarda insonlammg hayotiga homiylik qilish, o'mi kelganda, yo'l ko'rsatish, mushkulni oson qilish g'oyasi ilgari suriladi. Xizr har bir odamning hayoti davomida bir necha marta uchraydi, degan aqida xalqimizda saqlagan. Folklorshunos olimlar M.Jo'raev va Sh.Shomusarov "O'zbek mifologiyasi va arab folklori" kitobida shunday afsonani misol keltirishadi: "Xo'jai Xizr har kuni peshin namozini Buxorodagi Mag'oki Attori masjidida o'qir ekan. Bir kuni namoz o'qiydiganlar orasida Xo'jai Xizr haqida gap bo'lib qolibdi. Bir ulug' shayxning muridi shunday debdi: - Men har kuni namozini shu yerda o'qiyman, lekin biror marta ham Xizrni

uchratganim yo‘q. Shunda shayx o‘z muridiga: - Sen qirq kun toat-ibodat bilan namozingni o‘qisang, albatta, Xizmi ko‘rasan, - debdi. Murid qirq kun namozni kanda qilmay o‘qiydi. Qirqinchi kun juldur kiyingan bir chol uning yoniga namoz o‘qish uchun o‘tiribdi. Murid: - Men qirq kun namozni kanda qilmasdan o‘qidim. Lekin baribir Xizrni ko‘rmadim, - deb tashqariga chiqib ketibdi. Haligi juldur kiyingan chol ham muridning orqasidan chiqibdi. Murid bu choldan necha yoshga kirganligini so‘rabdi. Chol bo‘lsa: - Necha yoshga kirganligimni bilmayman, lekin Buxoro yetti marta buzilib, yetti marta bunyod bo‘lganligini ko‘rdim. Bu masjid daryoning eng chuqur joyida qurilganligini ham bilaman, - debdi. Murid “bu chol juldur kiyimli desam, es-hushi ham joyida emas ekan”, - deb shayxining huzuriga boribdi-da: - Men qirq kun namozni kanda qilmasdan o‘qidim, lekin Xizrni ko‘rmadim, - debdi. - Unda kimni ko‘rding, - deb so‘rabdi shayx. - Bir juldur kiyimli cholni ko‘rdim. U Buxoroning yetti marta buzilib, yetti marta bunyod bo‘lganini ko‘rdim, deb aytdi, - debdi murid. - Sen ko‘rgan kishi Xizr bo‘ladi. Buxoroning yetti marta buzilib, yetti marta bunyod bo‘lganligini Xizrdan boshqa kishi ko‘rmagan. Sen gumroh esa buni bilmagansan, - debdi shayx”. Bunday mavzudagi afsonalarda xalqning har bir ishni, yaxshilik va ezgulikni sidqidildan, tamasiz qilish kerak, degan o‘ta muhim g‘oya singdirilgan bo‘ladi. Agar e‘tibor bergan bo‘lsangiz, murid birinchi navbatda namoz o‘qishini bir necha marta pisanda qildi. U atayin Buxorodagi Mag‘oki Attori masjidida namoz o‘qiydi. Chunki u Hazrat Xizrning aynan shu yerda namoz o‘qishini eshitgan. O‘z-o‘zidan muridning namozni ham bejiz o‘qimasligi, masjidni ham sababsiz tanlamagani ma‘lum bo‘lib qolmoqda. Shuning uchun ham taqdir uni g‘aflatda qoldirdi. Qirq kun Mag‘oki Attori masjidida kanda qilmay namoz o‘qigan odamga Xizr uchraydi, degan aqida haq bo‘lib chiqdi. Lekin muridning toatida tama yashiringani bois u Xizrni uchratganini o‘zi bilmay g‘aflatda qoldi. Aslini olganda, afsonaning bosh g‘oyasi - murid o‘qigan hamma namozlar ham bekor bo‘lib chiqqani ayonlashadi. Ya‘ni toatni, xususan, birovga qilinadigan yaxshilikni beg‘araz amalga oshirgandagina odam savobga ega bo‘ladi, deb ta‘kidlanmoqda.

Mavzu jihatdan ikkinchi turga mansub asarlarda tarixiy voqea-hodisalar, turli udumlaming paydo bo'lishi bilan bog'liq holatlar hikoya qilinadi. Masalan, bahor faslda ekin-tikin ishlari boshlanib, dastlabki urug'lar yerga sepilgan bir vaqtda to'satdan havoning avzoyi buzilsa, Muso payg'ambar bilan bir dehqon o'rtasida ro'y bergan voqea esga olinadi: "Kunlardan bir kun Muso payg'ambar Xudo oldiga ketayotgan ekan, erta bahor bo'lishiga qaramay, don ekayotgan dehqonni ko'rib qolibdi. Muso unga hali don ekishga erta ekanini aytibdi. Dehqon tajribasiga ishonib, uning gapini rad qilibdi. Xudo bilan suhbatda Muso bu munozara yechimini so'raganida, Xudo dehqonning haq ekanini, ammo Muso gapini endi inobatga olishi kerakligini bildiribdi. Shunday qilib, Muso Xudo oldidan qaytayotganida, havo sovugan, qor shamoli esayotganmish. Dehqon esa hayron bo'lib, osmonga qararmish. Shunda Muso o'zining haq ekanini dehqonga eslatibdi. Dehqon istehzo bilan kulib: "Don ekish vaqti kelishga-ku kelgan, havoning buzilishi mening sen bilan tortishganim oqibatidir", - degan ekan. Shu-shu ekish vaqtda havo buzilsa, dehqonning payg'ambar gapiga ko'nmaganini eslasharkan". Afsonalar badiiy ijodning dastlabki namunasi sifatida odam qalbida ishonch tuyg'usini hosil qilishga, har bir insonning o'z qobiliyati, harakati natijasida baxtini topishi mumkinligiga umid paydo bo'lishiga xizmat qilgan. Masalan, qadimdan taqdir tushunchasi odamlaming ongida mavjud bo'lgan. Har bir ko'ngilsiz mushkulotni odam taqdir, deb qabul qilgan. Ammo shunday afsonalar borki, ularda inson taqdiri uning o'z qo'lida ekani ta'kidlanadi. Ya'ni inson xatti-harakati, niyati, ayniqsa, keskin qarori bilan qismatida o'zgarish yasashi mumkinligi uqtiriladi. "Muso kunlardan bir kun Tangri oldiga ketayotganida, yo'lda oyoq-qo'li yo'q majruh bir odamni ko'ribdi. Odam undan o'zining taqdiriga jannat yoki do'zax yozilganini bilib berishni so'rabdi. Tangri payg'ambarga: "U odamning oxirgi joyi do'zax bo'ladi. Chunki umr bo'yi uni yemak-ichmakka muhtoj qilmadim, ammo biron marta "Xudoga shukr" demadi", - debdi. Muso payg'ambar qaytishida haligi odam undan javob kutibdi. Payg'ambar bor gapni aytibdi. Shunda odam: "Bo'lmasa Xudoga ayt, men o'lganimda, tanamni shunaqa katta qilib yuborsinki, boshqa hech kimga do'zaxdan joy qolmasin", - debdi. Ana

shu gapdan keyin bechora banda jannati bo‘lgan ekan”. Ma’lum bo‘ladiki, taqdir taqdir bilan, ammo inson muayyan vaziyatdagi o‘zining noan’anaviy qarori yoki harakati bilan katta baxtga erishishi ham mumkin bo‘ladi.

Yana bir tur afsonalar toponimik mavzularga bag‘ishlangan bo‘ladi. “Nurota”, “Hazorasp”, “O‘sh”, “Baliqchi qishlog‘i”, “Obshir ota” kabi o‘nlab afsonalarda shahar, qishloq yoki yana boshqa geografik joylarning nomlari izohi beriladi. Toponimik afsonalarning o‘zi ham mavzuga ko‘ra turlarga ajraladi. Hatto faqat suvli joylarga bag‘ishlangan namunalami oqar suvlar, buloqlar tizimi bilan tasnif qilish mumkin. Chunki o‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi afsonalar mavzu va ifodalangan g‘oya jihatdan xilma-xil va rang-barangdir. Masalan, Hazorasp haqida juda qadimdan shunday bir afsona yetib kelgan: “Qadimda bu shahar o‘rnini qalin saksovulzor egallagan bo‘lib, bu yerda beshta buloq bor ekan. Sehrli qanotli otlar galasi uchib kelib, shu buloqdan suv icharkan. Sulaymon ismli bir kishi ulami qo‘lga o‘rgatmoqchi bo‘libdi. Buning uchun u bir sehrgaming maslahati bilan buloq suviga may aralashtiribdi. Shundan keyin mingga yaqin afsonaviy ot uchib kelib, buloq suvidan ichib, mast bo‘lib qolishibdi. Parvoz qila olmay qolgan otlami Sulaymon qo‘lga tushirib, qanotlarini qirqib tashlabdi. Natijada, bu otlar qanotidan ayrilib, yerda yuradigan hayvon bo‘lib qolishibdi. Shundan so‘ng ot nasli odamning yaqin do‘sti va xizmatkoriga aylanib qolgan ekan. Otlar qo‘lga tushirilgan buloqlar o‘mida paydo bo‘lgan shaharga Hazorasp deb nom qo‘yibdilar” (Hazorasp - mingga ot ma’nosini anglatadi). Xullas, afsonalami tasnif qilishda ularning mazmuni asos bo‘lib hisoblanadi. Shu bilan birga bunday asarlami yozib olish davomida kishining xayoliga kelmagan qiziq-qiziq mazmundagi afsonalarga duch kelishimiz mumkin: “Xudo dunyodagi hamma xalqlarga yer yuzidagi yerlami bo‘lib beribdi. O‘zi bilan o‘zi ovora bo‘lgan o‘zbek o‘sha taqsimotga ham kechikib boribdi. Bu paytda o‘zbek olishi mumkin bo‘lgan yerning o‘zi qolmagan ekan. Xudo rahmdil emasmi?! Shuning uchun o‘zbekka: - Mayli, men o‘zimga ikki daryo oralig‘idan bir parcha er olib qo‘ygan edim, shu joyga sen egalik qila qol, - degan ekan. Shu-shu o‘zbek hozir O‘zbekiston deb ataluvchi yurtda istiqomat qilarmish. Bu o‘lkaga Xudoning nazari tushgani uchun kuzda dalada qolib ketgan

ketmon bahorda novda chiqarib gullarmish”. Albatta, bunday afsonalar “Shirin qiz” (Shirin ismli qiz bilan husnda musobaqalashmoqchi bo‘lgan Oyning go‘zallik tarozisi pallasida osmonga uchib ketgani haqidagi kosmogonik afsona) kabi keng ommalashmagandir, ammo o‘ta topqir mahorat sohibi tomonidan o‘ylab topilgan go‘zal ijod namunasi darajasida bahoianishi mumkin.

Xullas, afsonalar mazmun jihatdan, asosan, axborot yetkazuvchi o‘ta sodda syujetli uydirmalardan tashkil topadi. Ularda ijod qilgan millatning, koinotdagi quyosh, oy, yulduz, sayyoralarning paydo bo‘lishi, geografik nomlarning izohi, turli-tuman tarixiy voqealar, rasm-rusumlar sharhi o‘zining ifodasini topadi. Qadim zamonlardan ajdodlarimiz o‘z hayotiga tegishli har bir savolga, har bir muammoga, an‘ana - udumlarga, hatto o‘zi yashayotgan vatanga ongli munosabatda bo‘lgan va xalq og‘zaki ijodining boshqa janrlari qatori afsonalar vositasida yakuniy xulosasini, tajribasini bildirgan. Folklorshunoslikda afsonalarni tadqiq etish og‘zaki ijod tarixining nazariy va amaliy jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

Adabiyotlar:

Madayev O., Sobitova T. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – T., 2005.

Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – T., Mumtoz so‘z, 2010.

Kuldashv, S. (2024). Mustaqil ta'limni tashkil etishda xalqaro kredit-modul tizimlarining ro'li va imkoniyatlari. *Nordic_Press*, 3(0003).

Kamilovna, M. A. (2024). "TARIXI ANBIYO VA HUKAMO" ASARIDA YUSUF ALAYHISSALOM QISSASI TAVSIFI. *INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM*, 5(42), 142-144.

Shomurodova, S. (2024). Ona tilini o'qitishning nazariy asoslari faniga kirish. *Nordic_Press*, 2(0002).

Obidjon o'g'li, Y. O. (2024). MATN TAHLILIDA TERMINOLOGIYA MASALASI. «CONTEMPORARY TECHNOLOGIES OF COMPUTATIONAL LINGUISTICS», 2(22.04), 79-82.

Sadriddinovich, B. F. (2024, January). HAZRATI ALINING AFSONAVIY QILICHI HAQIDA. In *Konferensiyalar| Conferences* (Vol. 1, No. 4, pp. 551-555).

Исламова, Ф. Ш. (2022). ЁШЛАРНИ МУСТАҚИЛ ҲАЁТГА ТАЙЁРЛАШДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИ–ОИЛА ФАРОВОНЛИГИ ОМИЛИ СИФАТИДА. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 2(5), 41-46.

Mirshadmanovna, X. Z., & Qizi, Q. M. M. (2023). BOSHLANG 'ICH SINF O 'QUVCHILARIGA PREDMETLARARO INTEGRATSIYA VOSITASIDA METAPREDMET TUSHUNCHALARINI O 'RGATISH. *Science and innovation*, 2(Special Issue 14), 658-663.